

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

Motivy smrti ve staročeském rozjímání o posledních věcech člověka

Bakalářská práce

Studijní program: B7310 – Filologie
Studijní obor: 7310R033 – Český jazyk a literatura
Autor práce: **Barbora Hynková**
Vedoucí práce: Mgr. Marek Janosik-Bielski

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE
(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Barbora Hynková**
Osobní číslo: **P13000795**
Studijní program: **B7310 Filologie**
Studijní obor: **Český jazyk a literatura**
Název tématu: **Motivy smrti ve staročeském rozjímání o posledních věcech člověka**
Zadávající katedra: **Katedra českého jazyka a literatury**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Metody práce: analýza, interpretace, komparace. Cílem je popsat motivy smrti ve staročeské literatuře.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: tištěná/elektronická

Seznam odborné literatury:

JANOSIK-BIELSKI, M., SVOBODOVÁ A. Srdečné knížky o čtyřech posledních budúcích věcech, totiž o smrti, soudu, pekle a o radosti nebeské velmi příkladné, též knížky, kteréž slovú Zrcadlko sedmi dnuov hříšné duše, každému člověku potřebné a užitečné (e-book). Praha: Academia, 2014.

ZAJÍČKOVÁ, V. Staročeský Passionál. Žánrová struktura pozdně středověké hagiografie. Ostrava: Repronis, 2011.

KOLÁR, J. Návraty bez konce. Brno: Atlantis, 1999.

GUREVIČ, A. J. Kategorie středověké kultury. Praha: Mladá fronta, 1978.

JAKOBSON R.: Spor duše s tělem: O nebezpečném času smrti. Praha: BB art 2002.

Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Marek Janosik-Bielski

Katedra českého jazyka a literatury

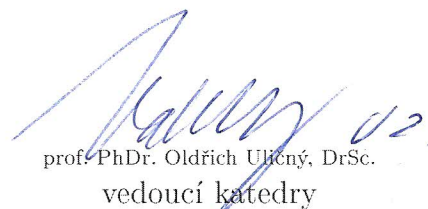
Datum zadání bakalářské práce: 30. dubna 2015

Termín odevzdání bakalářské práce: 30. dubna 2016

doc. RNDr. Miroslav Brzezina, CSc.
děkan

L.S.

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
vedoucí katedry

V Liberci dne 30. dubna 2015

Prohlášení

Byla jsem seznámena s tím, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé bakalářské práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum:

Podpis:

Poděkování

Můj velký dík patří především Mgr. Marku Janosikovi-Bielskému za ochotu, trpělivost a cenné rady, které mi pomohly při tvorbě této bakalářské práce. Také bych ráda poděkovala své rodině za podporu a Veronice Veinholdové za pomoc.

Anotace

Hlavním cílem této bakalářské práce je zaměřit se na motivy smrti ve staročeské literatuře, konkrétně v dílech pojednávajících o posledních věcech člověka. V několika kapitolách práce jsou představeny zmíněné poslední věci člověka včetně jejich krátkého popisu. Další části pojednávají o konkrétních motivech smrti objevujících se ve staročeské literatuře.

Klíčová slova: Staročeská literatura, poslední věci člověka, smrt, rozjímání o smrti, smrtelnost.

Annotation

The main aim of this bachelor thesis is to focus on the motives of death in Old Bohemian literature, specifically in the works dealing with the last things of man. In some chapters of the work are presented the last mentioned things of man, including their short description. Other parts deal with specific motives of death appearing in Old Bohemian literature.

Keywords: Old Bohemian literature, last issues of man, death, musing about death, mortality.

Obsah

Úvod	8
1 Středověk a baroko	10
1.1 <i>Středověk</i>	10
1.1.1 Středověká literatura v českých zemích	10
1.2 <i>Baroko</i>	11
1.2.1 Barokní literatura v českých zemích	12
2 Poslední věci člověka	14
2.1 <i>Smrt</i>	15
2.1.1 Memento mori.....	16
2.1.2 Smrtí Tanec	17
2.1.3 Motiv umírání.....	17
2.1.4 Motiv posledního rozloučení.....	19
2.1.5 Motiv cesty duše	21
2.1.6 Motiv hříchu a nevinu	22
2.1.7 Postava Smrti	23
2.2 <i>Soud</i>	26
2.3 <i>Očistec</i>	28
2.4 <i>Peklo</i>	29
2.5 <i>Nebe</i>	30
3 Analýza děl	32
3.1 <i>Smrt</i>	32
3.2 <i>Spor duše s tělem. O nebezpečném času smrti</i>	33
3.3 <i>VALE aneb Poslední žehnání a loučení vysoce urozené panny P. Kateřiny Anny rozené šlechtičny z Říčan</i>	35
4 Středověk versus baroko	38
Závěr	40
Použitá literatura a ostatní zdroje	41

Úvod

V této bakalářské práci se věnuji popisu smrti a motivům, které se hojně vyskytovaly v české středověké a barokní literatuře. Důležitý vliv na literaturu mělo náboženství, což se odráží i v dílech o posledních věcech člověka, které v této práci zmiňuji.

Nejprve stručně představuji období, kterými se ve své práci zabývám – totiž středověk a baroko. Tyto dvě epochy poskytují na jedné straně velmi podobný náhled na problematiku, na niž se zaměřuji, na straně druhé lze však rovněž nalézt i pohledy odlišné, jež umožňují vzájemnou komparaci v závěru této práce. Kromě jejich charakteristiky se zmiňuji také o situaci středověké a raně novověké literatury.

V další části se zabývám konkrétními posledními věcmi člověka, vzhledem k cílům bakalářské práce věnuji nejvíce pozornosti věci první – smrti, na kterou se zaměřuji také v několika podkapitolách, jako je motiv umírání a posledního rozloučení, kam jsem zahrнула posmrtná kázání a okrajově i zvyky po smrti blízkého, ale i postavu smrti, která byla jak ve středověku, tak v baroku v dílech hojně personifikovaná. Na základě analýzy vyhledávám všechny motivy, které souvisejí se smrtí. Pomocí této kapitoly nastiňuji samotné chápání smrti a její přijímání tehdejším člověkem. Pozornost samozřejmě rovněž obracím k dalším posledním věcem člověka, tedy poslednímu soudu, peklu a nebi. Zahrнула jsem sem i očistec, neboť i ten hraje určitou roli během procesu cesty duše a v některých dílech je brán jako další poslední věc člověka.

Čtvrtá část bakalářské práce se týká analýzy konkrétních děl, kterými jsou *Spor duše s tělem*. *O nebezpečném času smrti* se dvěma úvodními studiemi, jež jsem také v bádání využila, od Romana Jakobsona, který text anonymního autora zrestauroval a vydal, a dílo *Smrt* od neznámého autora, které lze nalézt v knize *Česká středověká lyrika* od Jana Lehára. Třetí dílo se výše zmíněným dvěma vymyká nejen časově, ale i žánrově, jde totiž o posmrtné barokní kázání, které jsem zvolila jako kontrast k předešlým dvěma skladbám. Mým cílem je zároveň doložit, že motivy smrti se příliš neliší, přestože jde o jiné druhy textů.

V poslední kapitole, předcházející závěrečnému shrnutí, se zaměřuji na kontrasty nebo případné společné rysy a myšlenky středověkých a barokních lidí. Nejde o epochy extrémně časově vzdálené, z tohoto důvodu předpokládám, že se zkoumaná období spíše shodují, než odlišují, a to například v myšlení lidí tehdejší společnosti nebo v chápání smrti a nahlížení na ni.

Téma bakalářské práce jsem si zvolila proto, abych zmapovala motivy smrti ve staročeské literatuře a konkrétních textech, kterých existuje nepřehledné množství. Podle mého názoru je dnešní doba velmi uspěchaná, neosobní, lidé si neváží obyčejných věcí a hlavně smrt je brána za jakési tabu, o kterém není vhodné hovořit a lidé ani nevědí, jak o tomto tématu mluvit. Umírání je považováno za něco, co sice existuje a zákonitě se to týká každého z nás, ale zároveň je málokdo ochotný připustit, že tento svět opustí. V analyzovaných obdobích však lidé chápali smrt velice odlišně, na rozdíl od dnešní doby ji považovali za přirozenou součást pozemského života.

1 Středověk a baroko

Nejprve stručně charakterizují období, v nichž se pohybuji v této práci, abych nastínila, jak tehdejší společnost fungovala. Mým původním záměrem bylo pouze období středověku, avšak přidáním doby barokní vznikne zajímavá komparace. Tyto dvě éry jsem si záměrně vybrala, protože se vnímání smrti v tehdejší společnosti odlišuje od toho dnešního. Jedním z důvodů je fakt, že církev měla mnohem větší vliv na smýšlení lidí, kteří silně věřili na život po životě pozemském.

V první řadě je důležité období aspoň okrajově poznat, protože na závěr provádím komparaci těchto ér. Mohu předpokládat, že mnoho rysů je společných a rozdíly budou v minoritním zastoupení.

1.1 Středověk

Středověk lze charakterizovat jako období, které má počátek po konci antické civilizace. Vzhledem k tomu, že existuje mnoho definic středověku, pro tuto kapitolu a následující podkapitolu je stěžejní periodizace z knihy *Česká středověká literatura* od Milana Kopeckého. Zde nacházím časové vymezení od pádu Západořímské říše v roce 476 do objevení Ameriky v roce 1492.

Kromě západní a střední Evropy, která byla vždy více v popředí, nabývá na významnosti také severní a východní část kontinentu. Středověká křesťanská kultura vznikla na podkladech antické společnosti.

1.1.1 Středověká literatura v českých zemích

M. Kopecký rozděluje ve své knize českou středověkou literaturu do těchto tří částí:

1. literární počátky 60. let 9. století do poslední třetiny 13. století,
2. od poslední třetiny 13. století do počátku 15. století,
3. od počátku 15. století do 70. let 15. století.¹

První literární památky na našem území nebyly pochopitelně psané českým jazykem, využívala se především latina, němčina a staroslověnština. Česky psaná literatura se objevuje teprve až na přelomu 13. a 14. století.

¹KOPECKÝ, M. *Česká středověká literatura*, s. 3.

Důležitým milníkem je rok 863, kdy na naše území přicházejí bratři Konstantin a Metoděj ze Soluně, kteří se stali zakladateli slovanského písemnictví. Díky nim se dochovaly písemné památky, například první legendy o jejich životě či *legenda o sv. Václavovi*. Tato první etapa trvala do roku 1270 a během ní vznikly první souvislé památky v národním jazyce, jednalo se o duchovní píseň *Hospodine, pomiluj ny* nebo píseň *Svatý Václave*.²

Během druhého období, které je spojeno s vládou Karla IV. a celkovým rozmachem českých zemí, vznikla dvě významná díla – *Dalimilova kronika* a *Alexandreida*. Díky založení Karlovy univerzity nastal velký rozmach česky psaných děl, která byla však tvořena souběžně s literaturou latinsky psanou. Kromě dvou výše zmíněných děl do tohoto období také spadá známé drama *Mastičkář* a *Legenda o svaté Kateřině*.³

Třetí pomyslná část české středověké literatury byla ovlivněna husity, díky nimž se český jazyk zviditelnil na úkor latiny, a také vynálezem knihtisku, který pomáhal šíření myšlenek. Nejdůležitější osobností této doby je jednoznačně Jan Hus, vysokoškolský pedagog a reformní kněz, který podnítil mnoho dalších kazatelů k šíření revolučních myšlenek. V této době vznikla například známá píseň *Ktož jsú boží bojovníci*.⁴

V pozdním středověku vznikl nový literární druh nazvaný ars moriendi neboli knížky o umírání, protože toto období se vyznačuje intenzivním přemýšlením o posledních chvílích člověka. Tyto knížky získaly poměrně velkou oblibu a často se také převáděly do dřevorytů, aby byly uspokojeny potřeby všech vrstev. Umírání se zde znázorňovalo dvojí – dobré a špatné.

1.2 Baroko

Nová epocha, která v Evropě nastala zhruba na konci šestnáctého století a udržela se zde až do první poloviny století osmnáctého, vznikla v Itálii, odkud se postupně rozšířila po celém kontinentu, dostala jméno baroko.

Význam slova baroko nelze s jistotou definovat. Slovo se spojovalo s něčím nepravidelným či křivým. Původ je nejčastěji přisuzován portugalskému slovu barroco, což je výraz pro perlu nepravidelného tvaru.

²KOPECKÝ, M. *Česká středověká literatura*, s. 7–9.

³Tamtéž, s. 9–12.

⁴Tamtéž, s. 12–15.

Baroko bylo velmi dlouho chápáno jako přezdobený, přeplněný a přepjatý směr na hranici vkusu, mělo působit velkolepě. Promítlo se do všech uměleckých směrů, jako je architektura (například monumentální kostely, chrámy nebo zámky), sochařství, malířství a v neposlední řadě také do literatury.

1.2.1 Barokní literatura v českých zemích

Barokní literatura byla velmi ovlivňována katolickou církví, a proto v tomto období lze mluvit o prvním rozdělení na domácí a exilovou tvorbu. Domácí se dá ještě rozdělit na oficiální a lidovou literaturu.

Exilová tvorba se držela především myšlenky protestanství. Nejčastějšími motivy oficiální literatury byly motivy smrti, která byla považována za velmi všední věc, a došlo také k aktualizaci mnoha středověkých žánrů, jako například legendy nebo traktáty. Ve spojitosti s tematikou smrti vycházelo mnoho děl o tom, jak k ní přistupovat. Lidé totiž byli se smrtí neustále konfrontováni. Ve svém díle *České baroko* píše Zdeněk Kalista o baroku a smrti následovně:

V barokním světě, i když umíráš, tvůj příklad žije, tvůj odkaz nezachází, ty, který sám jsi byl jen nositelem či tvůrcem určité tradice, touto tradicí bude trvati dále. „Cnost žije i po smrti“, vyjádřil to v jednom štambuchovém zápise z r. 1647 Ferdinand hrabě z Náchoda, zřejmě už odchovanec barokní školy životní. I v baroku bude se arci znovu a znovu objevovati mezi jeho kypivým přlivem barev, rozkošnický hnát, červ. Bude snad až děsit svou přítomností v příšeří starých chrámů, klášterních chodeb či zámeckých komnat. A přece – tato smrt není tu tak úděsným zjevem, jako byla kdysi v renesanci, nýbrž spíše jakýmsi vyzváním k boji, něčím, s čím stále zápasíme a co konečně – musíme přemoci. Ne darmo klade „Píseň o nestálosti, bídě a marnosti života lidského a všech věcí na tomto světě“, uzavírající cyklus „Rozličné kající myšlenky hříchův svých litující duše obzvláště o lidské smrtelnosti“, vydané na náklad Fr. Ant. hr. Šporka u K. J. Hraby v Praze 1721, na konec výzvu:

„Protože bedlivě přistroj se

bdi plně nocí i dnem:

Když Smrt k tobě přiblíží se,

udeří na tě s hurtem:

Ty hrdinsky s ní do půtky

*budeš se moci dáti
zejskáš chválu, mzdu nemalou
v onom světě po smrt.*⁵

Neprávem je doba pobělohorská označována jako období temna, vzniklo mnoho literárních památek. Část tohoto období byla ovlivněna rekatolizací, proto byly ve velké míře vydávány kancionály⁶, postily⁷ či homilie⁸.

Významnými osobnostmi české barokní literární scény byli Bohuslav Balbín a rozhodně Jan Amos Komenský se svým nadčasovým dílem *Labyrint světa a ráj srdce*. Toto dílo ovlivnilo velmi mnoho dalších mladších autorů.

⁵KALISTA, Z. *České baroko*, s. 35.

⁶Z lat. cantio – píseň, soubor duchovních písní.

⁷Z lat. post illa verba – „po oněch slovech“ (tj. po slovech Písma), sbírky souvislých výkladů biblických textů.

⁸Z řec. homilia – shromáždění, vyučování, kázání.

2 Poslední věci člověka

Mezi poslední věci člověka se řadí smrt, soud, nebe a peklo. Někdy bývá připojen ještě očistec. Úmrtí ve středověku nebylo bráno jako absolutní konec, pouze se duše dostala do jiné dimenze. Jeden z důležitých aspektů, proč tomu tak bylo, je fakt, že středověké a později i barokní obyvatelstvo se setkávalo se smrtí téměř denně, byla vysoká úmrtnost kojenců, průměrný věk byl okolo třiceti let, muži se oproti dnešku dožívali vyššího věku než ženy, pokud nezuřila válka a mezi lidmi neřádl mor. Hygiena nebyla na vysoké úrovni, takže se ve velkém šířily další nemoci a lidé neměli moc možností, jak se jim vyhnout a bránit. O posledních věcech člověka pojednává dílo *Srdečné knížky o čtyřech posledních budúcích věcech...*, které mi může pomoci představit poslední věci člověka:

Synu, pomni na budúcie věci, a na věky neshřešíš! Tato řeč jest napsána v knihách Ekleziastiku v 7. kapitule. Protož die svatý Augustýn, že viec se má každý člověk varovati hriechu mrzkosti než všelikých muk velikosti. Protož poněvadž budúcích věcí poznánie a o nich časté pamatovánie od hriechu nás odtrhuje a s ctnostmi svatými nás spojuje a ve všelikém dobrém skutku nás zdržuje, utvrzuje. Protož vdechnutím Boží milosti o těch budúcích věcech, totižto které sú a kolik jich jest, nětco napsati sem umienil i o každé věci obvlášť řečmi, duovody i příklady vypraviti. Protož znamenati máme, že ty věci budúcie jsú čtyři od svatých vypsané. Jakož se to z řeči svatého Bernarta světlé v jednom kázaní, kdež takto die: Ve všech skutciech tvých pomni na budúcie věcy tvé, kteréžto věci čtyři sú, totižto smrt tělesná, súd posledni hrozný, peklo horúcie a nebeská radost. Co jest strašlivějšíeho smrti? Co hroznějšíeho súdu poslednieho? Co nesnesitedlnějšíeho pekla? Co utěšenějšíeho královstvie nebeského? Toť sú čtyři kola toho vozu, na kterémž duše vezena bývá do nebeské radosti. Toť sú ty čtyři věci, kteréž zbuzují duch člověka, aby potupě všecky věci světské, navrátil se k Stvořiteli svému. Protož slušné jest a užitečné, aby ty věci jmieny byly v ustavičné paměti. Jakož tato řeč počatá napomíná řkúci: Pomni na budúcie věci, a na věky neshřešíš! Protož ty věci váže jeden dobrý člověk, aby je často před očima měl a v ustavičné paměti. Tyto veršiky složiv, často je říekal. Čtyry věci sú, kteréž v srdci svém složil sem pilně. Smrt má, súd Boží, moc pekelnie, světlo nebeské. Poněvadž tehdy všecek zpuosob těchto knížek každého člověka k tomu usiluje přivésti, aby budúcích věcí pilná

*pamět v jeho srdci byla vytištěna, tehdy slušné jest i podobné, aby to sepsání Knížky srdečné jméno měly.*⁹

V této době mělo velký význam náboženství, lidé věřili velmi silně v Boha a mezi bohatými se rozmohl trend v kupování tzv. odpustků, které jim měly zaručit, že všechny hříchy budou „smazány“ a oni se po smrti dostanou jako čisté duše do nebe. Nejvíce na tom vydělávala církev a její představení, kteří většinou v kostelech „kázali vodu, ale pili víno“. Velký důraz byl kladen na tzv. *contempus mundi*¹⁰ a samotnou přípravu na smrt.

2.1 Smrt

Každodenní příprava na smrt byla jedním z důležitých témat homiletiky; obava ze špatné a nepřipravené smrti byla jedním z typických rysů tehdejší společnosti. Pokud člověk nestihl před smrtí všechny náležitosti, které bylo zvykem vykonat, nečekaly jeho duši příliš dobré vyhlídky v dalším putování.

Vnímání a chápání smrti u středověkého člověka velmi odlišné od našeho. V dnešní době se lidé od smrti odvracejí především z důvodu strachu z umírání, bolestivého fyzického zániku a opuštěnosti. Norbert Elias ve své knize charakterizuje pocity z dnešního umírání velmi výstižně: *Společenský problém smrti se proto zvládá tak obtížně, poněvadž živým je zatěžko identifikovat se s mrtvými.*¹¹ Umírání, které se v dnešních dnech bere jako kdyby stáří, a smrt nebyly součástí našeho světa a života.

Lidé ve středověku a raném novověku nežili striktně odděleni od umírajících, setkávali se s nimi téměř denně. Mnoho obyvatel zemřelo na nejrůznější nemoci, které nebyly léčitelné, jako je tyfus, spalničky nebo černý kašel. Evropa byla také několikrát napadena morovými ranami, které měly „na svědomí“ obrovské počty mrtvých. Mor se v tehdejší společnosti šířil velmi snadno, chybějící hygiena a nevyhovující podmínky ve městech nemoci napomáhaly. Kromě nemocí se na úmrtí podílely i válečné konflikty, se kterými bývaly spojené hladomory, neboť vojáci při svých putováních plenili vše okolo.

Oproti dnešní době lidé častěji navštěvovali hřbitovy, a to nejen z důvodu „návštěvy“ svých blízkých, ale i proto, že hřbitovy ve středověku byly poměrně důležitým místem kulturního dění, o čemž se nachází zmínka i v *Umírání a smrt ve středověku: Přes*

⁹*Srdečné knížky o čtyřech posledních budících věcech* [on-line]. Ed. M. Janosik-Bielski. Verze 0.4.2.

[citováno ze dne 5. 5. 2017]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

¹⁰Pohrdání světem.

¹¹ELIAS, N. *O osamělosti umírajících v našich dnech*, s. 8.

církevní zákazy se na hřbitovech konaly trhy a výstavy. Ještě v polovině 18. století se v jednom výnosu „pánům, farářům a všem ostatním“ důtklivě přikazovalo, že na hřbitovech nesmějí trpět ani taneční zábavy, ani výroční trhy.¹² Smrt byla pro lidi normální součástí života a nijak hlouběji se jí nezaobírali. Pozůstali si své blízké, kteří odešli na věčnost, připomínali také náhrobky, které nesly nejen jméno zemřelého, ale také další údaje (stav, povolání apod.), případně delší text, často zvolený ještě před smrtí.

Rozlišovalo se mezi dvěma druhy smrti – první (tělesnou) a druhou (duchovní) smrtí. V duchovní smrti se jednalo pouze o opuštění fyzického těla, neboť hříšná duše zemřít nemohla a byla vázána v očistci, případně se svým tělem byla spojena v Pekle. Smrti fyzické nemohl uniknout žádný člověk, protože je důsledkem prvotního hříchu, zatímco smrt duše byla vnímána jako finální trest za smrtelné hříchy.

2.1.1 Memento mori

Známé heslo, často užívané právě ve středověku a raném novověku, mělo člověku neustále připomínat jeho smrtelnost a pomíjivost života. V umění se jako motiv reprezentující lidský konec objevoval kostlivec s přesýpacími hodinami či jiným atributem. Někdy byl doprovázen jedním nebo více společníky, například mrtvým rytířem nebo panošem.

Během mší římskokatolické církve se vzpomínalo na mrtvé, na Popeleční středu o Velikonocích kněz sypal věřícím na hlavu popel řka: *Prach jsi a v prach se obrátíš*. Kazatelé ve svých textech neustále poukazovali na lidskou smrtelnost a pomíjivost. Během života bylo nutné napsat také závěť, ve které lidé velmi často odkazovali jmění nejen rodině, ale také církvi, a to z důvodu dodatečného odčinění hříchů a jakéhosi vykoupení. Případně byly z pozůstalosti financovány zádušní mše.

Člověk se nikdy neměl upínat ke svému tělu (a kráse) ani ke svému bohatství. Důležitějším aspektem bylo řádně se starat o svou duši a nikoli zkrášlovat svůj zevnějšek. V mnoha dílech je popsáno, co se děje po smrti s fyzickým tělem – hnije a rozpadá se, proto je lidská schránka méně podstatná.

Kostely ve středověku a raném novověku se dekorovaly nejrůznějšími výjevy týkajícími se smrti a v každém z nich nesměl chybět kříž s ukřižovaným Kristem a několik

¹²OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 187.

obrazů či soch světců. Nejen v kostelech, ale i na dalších významnějších místech, byly umístovány výjevy ze života svatých a mučedníků.

2.1.2 Smrtí Tanec

Vzhledem k tomu, že mnoho prostých lidí bylo negramotných, vytvářely se nejrůznější obrazy s tematikou smrti, které plnily funkci knih, aby se i obyčejní lidé mohli poučit a neustále si připomínat, že jejich život nebude trvat věčně.

Jedněmi z nejznámějších děl jsou tzv. Smrtí Tance nebo Tance Smrti (něm. Totentanz), na nichž je zobrazena smrtka, jež si přichází pro svou oběť a nerozlišuje mezi bohatými a chudými, což je jeden z důležitých symbolů – přestože je člověk za života bohatý, nakonec si jsou všichni rovni a smrtka se nedá uplatit bohatstvím.¹³

Velmi často je smrt zpodobňována s kosou a přesýpacími hodinami, na koni jako poslední jezdec apokalypsy, případně s lukem a šípy, které představovaly morové epidemie. Nechybí ani společníci – mrtvoly či kostlivci. Občas bývá obraz doplněn krátkým mravoučným textem (často v němčině) tak, jako je tomu na osmi deskách v kostelíku v Kryštofově údolí.

2.1.3 Motiv umírání

Obavy a naděje spojené s umíráním byly mezi lidmi od nepaměti. Existoval jakýsi vzorec, který se neustále opakoval: duši přepadnou démoni, na pomoc přijde vůdce, duše projde utrpením, milostí a především soudem, je nad ní vyřčen ortel a ona se vydá na svou určenou cestu.¹⁴ Během umírání se lidé báli, že se objeví ďábel, který jim bude našeptávat a zrazovat je, aby získal jejich duši, proto se ve velké míře všichni včetně umírajícího modlili za jeho duši a spasení Bohem.

Pokud člověk vycítil, že se blíží jeho poslední hodina, začal kolotoč několika obřadů a věcí, které se musely před smrtí vykonat. V první řadě to bylo pochopitelně rozloučení s blízkými, zpověď ze svých hříchů knězi, jenž později učinil rozhřešení, aby duše byla očištěna, ale také mohlo dojít k sepsání poslední vůle, pokud tak umírající neučinil dříve a měl samozřejmě nějaký majetek, který mohl odkázat.¹⁵

¹³OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 320.

¹⁴DINZELBACHER, P. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očištec ve středověku*, s. 30.

¹⁵OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 66–67.

Strach z umírání nebyl však ve většině případů velmi velký, neboť byli lidé od útlého mládí svědky posledních hodin nejen svých blízkých a sami byli připraveni na to, že jednou ta chvíle potká i je samotné. V první části *Písní o posledních věcech člověka* pojmenované příznačně *Píseň o smrti* je v prvních několika slokách dost jasně v textu vidět, že umírající se poklidně a smířeně loučí se světem a jeho krásami:

Mějte se dobře lucerny

paláce nebeského:

zlaté slunéčko, stříbrný

měsíčku, bratře jeho.

Pomíjí den,

nastává sen,

ježž musím dlouho spáti,

až zazvučí

a poručí

anjelská trouba vstáti.

...

Mějte se dobře štěpnice

s červenými jablíčky:

a vy převonné květnice

s všelikými kvítky:

ó hrdličky

samotničky,

již mi víc necukrujte:

slavičkové,

stehličkové,

od zpívání pauzujte.¹⁶

¹⁶VAŠICA, J. *Písně o čtyřech posledních věcech člověka*, s. 7.

Během umírání, což by se dalo nazvat i procesem, vzhledem k tomu, kolik věcí či úkolů měl umírající stihnout vykonat, například určit, kdy mu obléknout oděv pro umírajícího, co se má stát po jeho smrti, jak má vypadat smuteční průvod atp., byly velmi nezbytné i modlitby ke svatým a přímo k Bohu. V jedné z modliteb člověka k smrti se chystajícího je pasáž, kdy umírající dokonce prosí, ať smrt již přijde, aby se dostal do lepšího světa a zbavil se všech zármutků a těžkostí, což by mohlo být považované až za rouhání.¹⁷

Přítel nebo rodinný příslušník, který trávil poslední chvíle s nemocným (výraz nemocný se užíval jako ekvivalent slova umírající), s ním měl potichu a poklidně rozmlouvat, případně se také modlit. Ti, kteří neuměli číst, neměli nikoho či žádnou knihu, si měli opatřit čtyři listy papíru: bílý, modrý, černý a červený. Každý z listů symbolizoval jednu kapitolu a určité představy; bílý papír náležel božské dobrotě a moudrosti, modrý patřil nebeským radostem, černý představoval rozmyšlení o pekelných mukách a červený vedl k ranám Ježíšovým a svatých mučedníků.¹⁸

2.1.4 Motiv posledního rozloučení

Jako poslední rozloučení mohu brát i poslední chvíle umírajícího, protože ten se snažil stihnout rozloučit se s lidmi kolem sebe také. V této podkapitole se však věnuji poslednímu rozloučení pozůstalých s nebožtíkem.

Poslední rozloučení se zemřelým probíhalo nejen v kruhu rodinném, ale byl přítomen i kazatel, který promlouval nejen k pozůstalým. Například v kázání nad Bohuslavem Kořenským z Terešova a v pohřebním kázání nad Bohuslavovým otcem Jozue Kořenským, jenž zemřel po svém synovi, je zahrnuto i několik paralel; neznámý autor zde poukazuje na jistou převrácenost týkající se jejich skonu – syn zemřel ráno na jaře, což je symbol pro mládí a otec skonal na podzim ve večerních hodinách. Z toho vyplývá, že nic není náhoda, a dokonce i smrt má svůj pevný řád.

V *Kázání nad Bohuslavem Kořenským z Terešova* je jasně vidět, že bylo použito expresivně laděné lamentatio¹⁹, nachází se zde mnoho metafor i kontrastů: *A hle jeden z těch synů Adamových, synův ne života, než smrti, před očima našima tím ohryzkem nešťastného, smrtedlného, jedovatého jablka udušený, zadávený, zardoušený leží urozený a statečný rytíř pan Bohuslav Kořenský z Terešova, na Vostrolovským Oujezdci*

¹⁷SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*, s. 125.

¹⁸Tamtéž, s. 105–106.

¹⁹Z lat. nářek.

*a Čichticích: mládenec ušlechtilý, Bohu a lidem milý, 21 let a půl šesta měsíce stáří. Potůček a vodička z pramene Adamového smrtným kalem zatopená, ratolístka z kořene a stromu téhož Adama, prvního otce našeho, sekerou smrtnosti podřatá, vyřatá, zvadlá, uschlá, ovčička od té hltavé vlčice smrtholky udávená, hvězdička z oblohy života do temnosti hrobové strčená, ach!*²⁰

Zároveň se zde kazatel snažil být v neustálém kontaktu s pozůstalými a posluchači: *I my se toho v tomto našem mrtvém, v Pánu usnulém Bohuslavu nadějme, a protože aleluja zpíváme, Bohu chvalme, k tomu nás nabízí tento čas velikonoční, slavné Páně vzkříšení.*²¹

Zajímavé je i pohřební kázání nad mladým knězem Jiřím Prokopem Losem od děkana Mikuláše Augustina Strouhy, kde je velmi pozoruhodně využito jména zemřelého a vzniká tak dokonce lehce humorná hra se slovy, která by se na první pohled do takového textu hodit nemusela, avšak jako prostředek na odlehčení ponuré atmosféry působí dobře:

*(...) když i tu vopici, lehkovážnou bestii, potvoru jest do domu svého přijal a ukrutné smrtholce nocleh dal, nepřítelkyni své, kterážto když minila od něho odejít, z noclehu poděkovati, zaplatiti, zlým za dobré se odloužila, zle se mu odměnila, jej usmrtila. Dobře tak na něj, proč je byl tak uctivý a tak politický, proč každého do domu přijal, uctil a ani své nepřítelkyni dvěře nezavřel, patientia, trefil svůj na svého, padl los smrti na Losa (...)*²²

Další podobný odkaz nacházím i o pár řádků níže: *(...) rukami svými často kopával, koření zlých bylin z pole Páně vykopával, hříchy a vejstupky přetrhoval, kopal, až již jednou dokopal a sám sobě hrob vykopal, do země (Prokop náš) se prokopal.*²³ Kromě toho Strouha popsal všechny dobré vlastnosti a klady zemřelého, ale zároveň je uvedl jako důvod Losova skonu, byl příliš uctivý a hodný atp.

Kromě posmrtných kázání se k poslednímu rozloučení řadí i modlitby za zemřelého k Bohu, které měly pomoci cestě jeho duše tím správným směrem – ke klidnému odpočinku. U všech bylo samozřejmě několik věcí společných – člověk prosil za pohodu duše zemřelého. Níže uvedená je jednou z mnoha:

²⁰SLÁDEK, M. *Malý jest člověk aneb výbor z české barokní prózy*, s. 203.

²¹Tamtéž, s. 210.

²²Tamtéž, s. 217.

²³Tamtéž, s. 218.

Bože, jehož vlastní jest vždycky smilovati se a odpouštěti, důvěřujíce se nestihlé milosti tvé, modlíme se za spasení bratra našeho a služebníka tvého N. z světa sešlého, aby duše jeho jsouce již zproštěná vazby života tohoto smrtedlného, byla také prázdná vši nečistoty hříchu, ať ji neděsí a netrápí d'áblové, ale potěšují a ostříhají tvoji svatí anjelé; dejž, ať přijde z temnosti k světlu, od práce k odpočinutí, od muk k radosti nikdy neskonalé, ať se těší netoliko z přímluv svatých tvých, ale i z blahoslaveného s nimi v nebesích obcování. Skrze Jezu Krista, Pána našeho, amen.²⁴

Důležité byly také modlitby, které se pronášely při vstupu na hřbitov a při odchodu z něj, kterými se duším zemřelých přál právě klid, o který pozůstalí prosili Boha. Modlitby nebyly často určené přímo Bohu, ale i Panně Marii a jiným svatým.

2.1.5 Motiv cesty duše

Duše člověka původně znamenala princip života, tedy to, jak se liší živá bytost od mrtvoly. Později se v užším slova smyslu stala symbolem jedinečnosti každého smrtelníka. Pokud člověk zemřel, věřilo se, že duše ihned opouští tělo, proto musela být v místnosti otevřena všechna okna. Duše byla vždy pro člověka neviditelná, nicméně vzniklo mnoho jejích domnělých podob, například bílá holubice či jiný druh ptáka, případně stín nebo odraz.

Každý člověk se skládá z hmotného, stvořeného a smrtelného těla a z nehmotné stvořené a nesmrtelné duše.²⁵ Tyto dvě části jsou propojené a neoddělitelné, jedna bez druhé existovat nemůže. Tělo je uloženo do hrobu, kde začíná jeho fyzický rozklad, a duše putuje dál na místo, kde čeká na tělo, aby s ním byla spojena podruhé při vzkříšení.

Cesta duše nebyla hned od počátku jasná a jednoduchá, pochopitelně byla jen dvě místa, kam se nakonec mohla dostat, totiž nebe nebo peklo. Nicméně musela projít očistcem, kde se mohla zastavit na delší dobu. S putováním do nebe, což byla krajina vytoužená pro každého smrtelníka, mohli duši pomoci andělé, kteří stáli v zástupech, a každý s nich měl jiné poslání, což je popsáno i v *Posledních věcech člověka*:

(...) První zástup andělský připravoval Pánu cestu k lidem, a na znamení toho měli v ruce nástroje potřebné pro úpravu cesty, totiž rýče a podobně, a byly ty nástroje jasné a zářící a z jemné matérie. Andělé na druhé cestě měli zářící rozžaté svíce. Třetí andělé

²⁴SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*, s. 133.

²⁵LE GOFF; SCHMITT. *Encyklopedie středověku*, s. 812.

měli v rukou něco jako naplněné pytle, kteréžto pytle nosili od Pána k lidem, a nosili je od lidí k Pánu, ale to, co nosili od Pána, se zdálo mnohem dražší a cennější. Čtvrtí měli v rukou tuby a troubili (...)

(...) Devátí byli rozděleni do jednotlivých korun tak, že v každé z těch korun jich bylo velké množství. A jedna koruna byla uspořádána nad nimi a sahala až k nebesům k tváři Boží. A tihle andělé nesestupovali až k lidem, ale očekávali lidi, jako by je chtěli v příštím životě korunovat. A podle těch andělských navštívení kráčeli lidé různými způsoby vpřed, neboť jedni kráčeli kupředu v určitých zmíněných darech, jiní ve více z nich, a jedni více a druzí méně.²⁶

Cesta do pekla musela být zákonitě mnohem horší, duše se mohla do pekla (podsvětí) dostat pomocí člunu, případně na pekelném oři nebo se samotnými démony. Lidé si ji představovali jako širokou cestu, která byla plná zatracených lidí, na jejímž konci byla hluboká propast.

2.1.6 Motiv hříchu a nevinny

Smrt byla v otázce hříchu považována za důsledek či trest prvotního hříchu, kterého se dopustil Adam s Evou, když přes zákaz samotného Boha okusili jablko ze stromu poznání. Tento prvotní hřích je dědičný, předává se z pokolení na pokolení, proto je zcela logické, že člověk musí být smrtelný, ale zároveň si toto musí uvědomovat a celý jeho život by měl být plný pokání a modliteb k Bohu. Vzhledem k tomu, že ne všichni lidé podle tohoto vzorce žili, musel existovat soud, kdy byla duše souzena za své neodčinné hříchy. Mnoho z těchto hříšníků hledalo spásu u církve a doufalo, že „na poslední chvíli“, kdy provedou dobrý skutek či se budou kát, dosáhnou spasení.

Důležitým aspektem, jak se zbavit hříchů před smrtí, byla poslední zpověď, projevení lítosti a případné požádání blízkých, které měl mít umírající člověk u sebe v posledních chvílích života, za odpuštění. Samozřejmostí byla modlitba nejen umírajícího, ale i budoucích pozůstalých. Člověk nikdy neměl litovat sám sebe, nýbrž toho, že se dostatečně během života nekál.

²⁶DINZELBACHER, P. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*, s. 34–35.

Hřích a nevina se často objevuje i v historických dílech. Tyto dva aspekty se nacházejí v básni *O nebezpečném času smrti*, kde dochází ke sporu mezi duší, která se kála (ale pozdě):

*Nebo dušě, vyjdúc z těla,
když obezří všě svá diela,
bude řéci: Zle jsem zděla,
že jsem na Buoh nepomněla.²⁷*

a tělem, jež bylo prostopášné a užívalo si světských radostí i přes rady duše, a trest odnesla právě duše:

*Jáz nebohá, nic nevinná,
v tělo dána jako jiná;
m'přišla mi jest zlá hodina,
padla na mě všechna vina.²⁸*

2.1.7 Postava Smrti

Smrt byla mezi lidmi velmi často personifikována, proto se stala mnohem snáze přijatelnou pro běžné smrtelníky. V knize *Spor duše s tělem* od Romana Jakobsona je popisována jako chytrá žena s ostrým zrakem, která zná a vidí vše kolem sebe; je spravedlivá až neústupná, nevybírání si, bere každého – mladého i starého, muže, ženu i dítě. Postava Smrti je vystižena přímo v básni *O nebezpečném času smrti*:

*Smrt má velmi ostré zraky,
vidí jima pod oblaky,
shrabe pyšné vše dvořáky,
všechny knězie i vše žáky*

*Smrt nótpustí nikomému,
ni starému, ni mladému,*

²⁷JAKOBSON, R. *Spor duše s tělem. O nebezpečném času smrti*, s. 108.

²⁸Tamtéž, s. 109.

*bohatému ni chudému,
ni modrému, ni sprostému.*²⁹

Trochu jiný pohled na postavu Smrti nabízí *Labyrint světa a ráj srdce* od Jana Ámose Komenského. Zde je popsána smrt, která se nejvíce podobá klasické představě většiny lidí a byla takto většinou zpodobňována na obrazech či dřevorytech – postava Smrti má v rukou kosu a luk a bere s sebou každého, bez rozdílů.

*Naposledy spatřil sem Smrt mezi nimi všudy se procházející, ana kosou ostrou, lukem a střelami zaopatřena byvši, všechněch hlasem, aby se smrtelnými býti pamatovali, napomínala. Ale jejího volání žádný neposlouchal, každý svého bláznovství a neřádu předce hleděl. Takž ona střely dobývající, po nich na všechny strany házela, kterýmiž jak koho v houfu, mladého, starého, chudého, bohatého, učeného, neučeného, bez rozdílu trefila, tak se káceli.*³⁰

Poutník ji považuje za krutou a nevybíravou: „*Kde pak ta Smrt těch šípů tak mnoho bere, že se z nich nikdy nevystřelí? I hledím a spatřím čistě patrně, že že ona žádných svých šípů neměla, než luk toliko, šípy pak od lidí brala, každý od toho, kterého ním trefiti měla. A viděl sem, že lidé šípy takové sami strojili a připravovali, někteří je všetečně a opovážlivě i sami jí vstříc nosíce, takže ona sotva, co jich zhotovených viděla, bráti a do srdce jim vstřelovati postačovala.*“³¹

V knize *Písně o čtyřech posledních věcech člověka* je Smrt také vykreslena jako bezcitná a krutá osoba, s níž není možné smlouvat:

Ukrutná smrt ke mně kráčí

s ohnivými střelami:

kopím proti mně zatáčí,

zahubit chce ranami.

Požehnám svět, zvadnu co květ,

co sklo musím puknouti:

²⁹JAKOBSON, R. *Spor duše s tělem. O nebezpečném času smrti*, s. 108.

³⁰KOMENSKÝ, J. A. *Labyrint světa a ráj srdce*, s. 24–25.

³¹Tamtéž, s. 26.

*bych dal za to,
perly nad to,
ach, nedá sebou hnouti.*

...

*Neoblomí se mou krásou
ani mou vejmluvností;
rekové se před ní třásou
se vši svou udatností.*

*Vezme mocí, zavrouc oči,
kvaltem k hrobu povleče:*

jistá věc jest,

ani jezdec

před holkou neutěče.³²

Co se týče vizuálního zpodobnění Smrti, například v různých Tancích Smrti, vypadá vždy postava téměř totožně, autoři velmi často čerpali nejen z vlastní představivosti: *Smrt má takřka vždy podobu kostlivce, který je občas potažen z větší či menší části kůží a masem. Často je nahý, občas má bederní roušku nebo přehoz přes ramena. Dolní část těla bývá neoděná, ohanbí případně zakrývá ropucha. Břicho je zhusta rozříznuto – podle zvyku vyndavat vnitřnosti. V břiše, v očních důlcích a na kostech se často svíjejí hadi. Připomínají tak pokušení v ráji a interpretují smrt jako oplatou za hřích.³³*

³²VAŠICA, J. *Písně o čtyřech posledních věcech člověka*, s. 8.

³³OHLER, N. *Život a smrt ve středověku*, s. 324.

2.2 Soud

Soudem se rozumí proces, při kterém se rozhoduje o dalším osudu duše člověka, jež čeká před nebeskou bránou, avšak nemá své působení v nebi jisté. Pokud je rozhodnutí kladné a zemřelý se rozhodl jednat podle učení Krista, duše se dostává právě za nebeskou bránu (případně do očiště), kde si může užívat božích darů, jestliže se tak nestane a člověk byl na světě hříšníkem, který ani nyní nelituje svých činů, duše je zatracená a propadá peklu, kde bude trpět a zažívat nekonečné mučení.

V knize *Poslední věci člověka* je individuální soud každého člověka popsán například takto: *Po smrti dojde mezi anděly a d'ábly ke sporu o duši; d'áblové žádají o soudní řízení. Je předložen písemný soupis hříchů. „Předstupuje d'ábel a požaduje duši, svatý Michael mu odporuje a prosí soudce o milost, d'ábel dostává příležitost oponovat... Jsou předvolaní svědkové. Vstupuje Kristus a dosvědčuje, že duši bylo odpuštěno. Jedna miska vah je naplněna zlými skutky, d'áblové se na ni věší...“ Vítězství připadne nebeské straně.*³⁴

V literatuře se objevuje také zmínka o soudním dni, v *Písničkách o posledních věcech člověka* je poslední soud popsán jako den, kdy padají z nebe hvězdy, pukají skály, země hoří a práchniví a moře hučí. Nechybí zde zobrazení samotného soudu, který na trubky doprovázejí archandělé, již mají za úkol vzbudit mrtvé, aby je dostali k procesu. Není zde opomenut archanděl Michael, který je jedním z nejznámějších andělů a v některých dílech plní úlohu jakéhosi obhájce. Úloha soudce patří Ježíšovi, který dělí mrtvé na dvě skupiny:

...

Když se stalo rozdělení

bezbožných od pobožných:

pomysli, jaké kvílení,

jaká radost těch, oných!

Štědré ruce

Krista vůdce

³⁴DINZELBACHER, P. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo a očištěc ve středověku*, s. 38.

vychvalují praváci:

hrozné klení,

zlořečení

opakují leváci.

Naproti tomu Spasitel

k pravákům sladce mluví:

Jáť jsem váš, prý vykupitel,

splním vám své úmluvy.

Dám vám slávu

a na hlavu

korunu zlatou sadím:

stokrát více,

než jste sice

v světě měli, nahradím.

K těm pak, jenž po levé ruce

smradlaví kozli stáli,

hřmotným hlasem řekl prudce,

tak že hrůzou padali:

Ó prokletí

(pekla děti),

jdětež mi hned z očí!

Již jest veta,

toho světa

kolo se jináč točí.

...

Takto probíhá poslední soud v režii Ježíše, archandělů a ďáblů a rozhoduje se o každé duši individuálně. Mohu tedy říci, že máme dva druhy soudů – soukromý, který se odehraje vždy po smrti člověka, a poslední, který nastává pouze jednou, a to v době, kdy přijde konec světa a Kristus sestoupí, aby si vybral duše, které mu budou dělat společnost.

2.3 Očistec

Očistec nebyl vždy součástí posledních věcí člověka. Na rozdíl od nebe a pekla nemá biblický základ, první zmínky o něm se objevují až během 12. století. Zásahu na vzniku mají především nižší vrstvy obyvatelstva, které potřebovaly důkaz o existenci „něčeho mezi“.

V očistci končily duše zemřelých, které měly projít mučením, což však neznamenalo, že musí zákonitě skončit v pekle. V pekle duši nebylo pomoci, ale z očistce se duše dostat mohla i do nebe (pomocí tzv. očisty ohněm), pokud se například pozůstali za ni modlili a duše si protrpěla určené tresty za svůj pozemský život. Jedná se tedy o jakýsi mezistupeň mezi nebem a pekem, kde duše trpěly za méně závažné hříchy. Jestliže se duše nedostala z očistce a setrvala zde, nebylo to napořád, ale pouze do soudného dne s Kristem.

Lidé si očistec představovali jako místo, kde jsou duše mučeny a trestány za svůj dosavadní život na zemi, který nebyl vždy podle nejlepších zásad. Toto místo údajně leží nedaleko peklu, jde o tmavou jeskyni, která může sloužit jako „čekárna“ – duše jsou buď vysvobozeny a putují do nebe nebo jsou poslány do věčných muk pekelných. Podle Sládka je několik částí očistce:

*V sedmerém stavu jsou duše v očistci postavené, v prvním stavu se vynacházejí duše ode všech opuštěné, v druhém duše, jenž nyní přišly do očistce, v třetím duše, jenž dlouhý čas v očistci se trápí, v čtvrtém duše, jenž nejdéleji mají být v očistci zdržané, v pátém duše, jenž nejspíš mají býti vysvobozené, v šestém duše, jenž s největšími muky jsou trestané, v sedmém duše, které k Rodičce Boží byly pobožné.*³⁵ Podle *Posledních věcí člověka* bylo prodávání odpustků, které zrealizovala katolická církev, naprosto nesmyslné a zbytečné, odsuzoval je Jan Hus, který očistec nazval třetím pekem.

³⁵SLÁDEK, M. *Vitr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*, s. 58.

2.4 Peklo

Peklo bylo vždy vnímáno jako konečné místo pro hříšné duše, odkud není úniku. Lidé se snažili zpovídat se ze svých hříchů, i když nejlepší možností bylo žít život čistý bez nich.

Vzhled pekla se v představách středověkých a barokních lidí příliš nelišil, vždy to bylo popisované jako místo s příšerným zápachem a všudypřítomným výskytem síry a sazí. Jednalo se o tmavé místo ne nepodobné očištění, ale mnohem horší. V *Písniích o posledních věcech člověka* jsou popsány pánve a kotle připravené pro hříšníky, palečnice, skřipce, řetězy, pouta a další nástroje, kterými odsouzené mučili ďáblové. Kromě nich se v pekle vyskytuje také nejrůznější havěť, např. hadi, brouci, žáby a pavouci, a způsobuje další příkoří. Vše je doprovázeno charakteristickým řevem trýzněných duší, z kterého vstávají vlasy hrůzou, a samozřejmě nechybí ani řinčení mučících nástrojů a škodolibý smích pekelných bytostí.

Lidé ve středověku a raném novověku věřili, že už během umírání budou pokoušeni ďáblem, který se bude snažit svést je na scestí, proto dávali velký význam modlitbám. Ďábel byl vždy zobrazovaný jako velmi chytrý a záludný, který dokázal perfektně oklamat mnoho smrtelníků a získat tak jejich duši. Podlost a možnosti ďáblů a čertů, kteří chtěli dostat člověka na svou stranu, byly téměř neomezené. Mohli měnit svou podobu dle libosti, a to nejen jako zvířata, ale také jako lidé. Kromě toho byli schopni posednout určitou osobu, čímž trápili nejen ji, ale především všechny okolo.

Kromě stovek obyčejných pekelníků je zde jejich vůdce, jenž je obecně nazývaný Lucifer. Jeho popis je zachycen například v knize *Věčný pekelný žalář* od Giovanniho Battisty Manniho: *Hlava jeho byla tak hrůzně veliká, že svými rohami kteréž na ní stály na způsob koruny, první stranu mučírny téměř přesahovala, kterouž všecku ohněm a nesnesitelným smradem naplňovala, ramena pak s prsy a s břichem až do kolen druhou stranu pekla zaměstnávala, ale uši, kteréž byly až do pat dlouhé, a nohy do třetí a nejhlubší strany propasti dosahovaly. A byla ta příšera ze všech stran ukována velikými řetězy ohnivými, tak mnohými, že ani jedné částky na ní nebylo, která by nějakým řetězem svázaná nebyla.*³⁶

Pochopitelně peklo vždy bylo protipólem nebe a Lucifer vždy vystupuje v dílech jako největší odpůrce a protivník Boha. Co se týká „obyčejných“ démonů obývajících

³⁶MANNI, G. B. *Věčný pekelný žalář*, s. 199.

peklo, ti jsou v *Písniích o posledních věcech člověka* popisováni jako odporné černé rohaté stvůry vydávající šílené zvuky.

Toto místo prvotně vzniklo jako působiště pro padlé anděly, z nichž nejznámější je právě výše zmíněný Lucifer ztotožňovaný se Satanem. Kniha *Poslední věci člověka* docela přesně uvádí, kde se dá peklo najít: *Anglický benediktin Ranulph Higden, který ve druhé čtvrti 14. století sepsal encyklopedické dějiny světa, spočítal, že peklo leží 3245,5 mil pod zemským povrchem; průměr Země je totiž 6491 mil a peklo je přesně v jejím středu.*³⁷

2.5 Nebe

Místo, kde končily všechny dobré duše, které odešly klidně a smířeně ze světa, bylo považováno za absolutně dokonalé působiště. Nebe je symbol pro klid, krásu, radost a další kladné věci, kterých se ne vždy na zemi během života člověku dostane. Vždy je vykreslováno pozitivně, kladně, v jasných barvách doplněných zlatem a perletí.

Před vstupem do nebeského ráje byla duše uvítána u nebeské brány sv. Petrem s klíčem. V *Písniích o posledních věcech člověka* je zmínka o vzezření – jde o dvanáct bran ozdobených perlami z dvanácti stran, za nimi se nachází překrásné město ze zlata a perel. Samotné nebe je místo naprosto dokonalé, podle představ autora *Písni* vypadá následovně:

...

Není v tom městě žádného

slunce, hvězd ni měsíce:

Beránek jest světlo jeho

a nejjasnější svíce.

Neprší tam,

nesněží tam,

nehřímá, ni nemrzne:

žádný víchr

ani vítr

*v tom tíchu nezavrzne.*³⁸

³⁷DINZELBACHER, P. *Poslední věci člověka: Nebe, peklo, očistec ve středověku*, s. 92.

³⁸VAŠICA, J. *Písňe o posledních věcech člověka*, s. 32.

Autor v této části použil mimo jiné také křesťanského symbolu beránka, který představuje v textu jakýsi nejjasnější bod, ale pro věřící je ztělesněním Ježíše Krista jakožto obětního beránka. Podle *Písní* se duše v nebi setká s nepřehledným množstvím svatých postav, ať už jde o svatou Trojici, Jana Křtitele či Marii, v jejichž společnosti může hodovat a užívat si různých nebeských radostí.

Co se týče samotné postavy Boha, je ztělesněná dokonalost a dobrota a zároveň je všemohoucí. Je všemi milován, ale zároveň je nutné se ho bát, neboť Bůh umí být i krutý. Nemá pouze jedno jméno, často je nazýván Stvořitelem, Hospodinem nebo Pánem. Tím, že je všemohoucí, se dostává také do nadřazené role vůči Satanovi.

Důležitou součástí nebe je ráj považovaný za místo spokojenosti a blahobytu. Dinzelbacher ve své knize popisuje pozemský ráj jako místo ležící na východě a nedostupné smrtelníkům, dostává se sem tedy lidská duše po smrti. Nachází se na vysoké hoře, jež odolala i potopě světa. V ráji je klid, symbióza všech, kteří se zde nacházejí, a neexistuje zde nikdo, kdo by mohl jakkoli škodit a činit komukoli příkoří.

3 Analýza děl

V této kapitole pracuji se třemi díly, u kterých analyzuji to, jak tehdejší literatura pracovala s tematikou smrti. Usiluji především o zřetelnost této analýzy.

Dvě skladby pocházejí od neznámého autora, pouze třetí není anonymní, lze mezi nimi najít několik rozdílů. Zároveň však jistě disponují určitými společnými atributy.

3.1 Smrt

Text kratší skladby s příznačným názvem *Smrt* pochází od anonymního autora, který jej zhotovil někdy v první polovině 14. století.³⁹ Jak napovídá název, ústředním motivem je smrt a nachází se zde téma *contempus mundi*, podle kterého je pozemské žití druhotné a marné. Po smrti jsou si všichni rovni, stejně jako při narození, nezáleží na tom, zda byl člověk za života vysoce postavený a bohatý nebo chudý a bez jakéhokoli společenského vlivu.

Jedná se o reflexivní lyriku, ve které jde především o připomenutí pomíjivosti lidského života a faktu, že smrt se týká každého z nás. Tak jako mnoho jiných děl má i tato skladba člověka varovat před špatným způsobem života, což se mu spočítá po smrti u soudu. Krátký prostor zde dostal také spor duše s tělem, ale v tomto případě je i tělo obviněno z hříchů (většinou je tíha všeho pouze na duši člověka) a následovat musí zákonitě trest:

Tuť sě nás hřieši neskryjí,

jako na své vrahy zvyjí,

hoře věčně na nás vzryjí,

dadúc hřiešnú odplatu.⁴⁰

V tomto díle se na smrt opět nahlíží jako na vysvobození z pozemského světa plného bíd a utrpení, který je navíc plný hříchů. Smrt představuje pro každého jedinou jistotu – vezme si bohatého i nemajetného chudáka.

Zpracován je zde i motiv *memento mori*, konkrétně v myšlence, že na smrt se musí každý připravit a o svou spásu se postarat sám. Před smrtí se nelze kamkoliv schovat, může přijít z nenadání a pouze dobře připravený jedinec má naději na spásu duše. Na konci

³⁹LEHÁR, J. *Česká středověká lyrika*, s. 68–69.

⁴⁰Tamtéž, s. 205.

básně nechybí modlitba, která je věnována Panně Marii, již autor prosí o přímluvu u Boha a ochranu před všemožným pokušením, které na světě existují.

3.2 Spor duše s tělem. O nebezpečném času smrti

Dílo *Spor duše s tělem. O nebezpečném času smrti* je anonymní skladba, kterou v roce 1927 vydal Roman Jakobson se Stanislavem Petírou. Jde o lyrickou skladbu ze 14. století, která se zachovala v opisu ze století 15. a je označována jako první, protože se zachovaly ještě další dvě z pozdější doby. Co se týče původu, není zcela jasné, kde originální verze vznikla; první domněnka byla, že předlohou se stala latinská skladba *Visio Philiberti*, avšak Václav Bolemír Nebeský vyvrátil závislost české podoby na této básni.⁴¹

Podle Jakobsona se jedná o *snůšku běžných míst středověkého mezinárodního básnického repertoáru na téma „memento mori“*.⁴² Jde o kázání, které je veršované, což usnadňuje jeho přednes, psané v nízkém stylu a bylo určeno široké veřejnosti. Nacházím zde nejen přímou konfrontaci smrti, ale i přípravu na ni a posmrtný život, stejně jako v předchozím díle, a jak název napovídá, zápas těla a duše.

Hádání neboli spor bylo oblíbeným středověkým žánrem založeným na názorovém střetu minimálně dvou stran. Velmi často se objevují personifikace, jako je v tomto případě duše a tělo, ale může jít i o spory mezi chudým a bohatým atp. Kompozice je většinou rozdělena do tří částí – prologu, samotné hádky a končí nějakým vyřešením situace, což může být například vstup další osobnosti do scény (například Boha).

Stejně jako jakýkoliv jiný spor i tento lze rozdělit do tří úseků. Začíná se úvodem, který je nejdelší částí a opakuje se zde motiv *memento mori*. Druhá část skladby je konkrétní hádka duše a těla, kde duše požaduje pokání, ale tělo vyzdvihuje všelike světské radosti. Na konci textu lze nalézt posmrtný soud nad duší hříšného člověka, která se kaje a hájí nejen před Pannou Marií, a celý soud nakonec skončí ve prospěch duše. Celá báseň má formu veršovaného kázání, takže jedním z důležitých motivů je připomínání pomíjivosti života a nenápadné nucení do příprav na smrt. Smrt zde vůbec nevystupuje jako postava, ale v celém textu je cítit její přítomnost.

⁴¹Nebeský, V. B. *Příspěvky k historii literatury české. Spor duše s tělem*, s. 584–595.

⁴²JAKOBSON, R. Dvě staročeské skladby o smrti. In: *Spor duše s tělem: O nebezpečném času smrti*, s. 29.

V prologu se snaží autor apelovat na posluchače (či čtenáře), aby mysleli na svou smrtelnost a neoponechávali nic náhodě, protože by mohli být nemile překvapeni. Zdravý člověk nemá potřebu přemýšlet nad smrtí, ale v okamžiku nemoci se snaží vše dohnat. Také samotný život s modlitbami a podle zásad je důležitý, protože Bůh je ten, který dokáže člověka nakonec spasit:

*Buoh člověka spravedlného,
ktož veň věří, i každého
jako oka střeže svého, nezahubí nikterého.
...Pomni na Buoh při tvém zdraví, po pravdě tě Buoh opraví,
na všem světě péče zbaví
i v tvéj duši blahoslavi.⁴³*

Důležitým motivem, který zde lze najít, je spravedlivost smrti, která nedělá rozdíly, což především chudým lidem mohlo dávat naději na rovnost. Zde je vyjmenováno velmi mnoho postav s různým postavením (králové, měšťané, mniši, mlynáři, rybáři atd.), aby bylo všem jasné, že nikdo svému osudu neunikne:

*To věz, králi, i ty, pane,
měščeníne i kaplane:
i každému se též stane,
že smrt přijde, když zamane.*

...

*Věz opate, i ty kněže:
jako zloděj smrt nás střeže.*

⁴³JAKOBSON, R. *O nebezpečném času smrti*, s. 106.

...

*Smrt neodpustí nikoménu,
ni starému ni mladému,
bohatému ni chudému,
múdrému ni sprostnému.⁴⁴*

Zásadu memento mori připomíná autor i ve spojitosti s předky recipienta, kteří už nejsou na světě mezi živými. Pokud by ani toto člověka nepřesvědčilo, nejdůležitější je poukázat na smrt samotného Ježíše Krista, který se obětoval za ostatní.

Na smrti nic nedám!

Když jest umřel za ny Buoh sám,

živu nelž jest býti nám, jedno každý chystaj sě tam!⁴⁵

3.3 VALE aneb Poslední žehnání a loučení vysoce urozené panny P. Kateřiny Anny rozené šlechtičny z Říčan

Poslední vybrané dílo je pohřební kázání z roku 1674 od Adama Hynka Mladoty ze Solopisk, které napsal na rozloučenou s mladou šlechtičnou Kateřinou Annou, jež zemřela ve věku 14 let.

Kázání získala větší oblibu v 16. století a během století následujícího nastal jejich velký rozmach. V Čechách se objevila po vzoru německých zemí a většinou byla oblíbená u měšťanů a vyšších vrstev.

Jak napovídá název všech kázání, která v této práci zmiňuji, nejde o věc, která by byla samozřejmostí pro všechny, ale většinou se posmrtná kázání objevovala mezi vyšší vrstvou obyvatelstva; jedním z důvodů mohl být i fakt, že takový text mohl být finančně nákladnější než celý pohřeb. Kněží tato díla vytvářeli především proto, aby nebožtík zůstal v živé paměti pozůstalých, neboť strach z toho, že lidé budou po smrti zapomenuti i v pamětech svých nejbližších, byl velký.

V první řadě kázání poukazovala na kvality a pozitiva zemřelé osoby, snaha byla o vyzdvihnutí všech kladů a dobrých skutků. V *Posledním žehnání a loučení* je navíc jakási modlitba, aby panně Kateřině bylo lépe: *Aby ruce tvé, kterými jsi mnohé*

⁴⁴JAKOBSON, R. *O nebezpečném času smrti*, s. 108.

⁴⁵Tamtéž, s. 108.

*milosrdenství prokazovala tolikrát, kolikrátkoliv jsi nuzného a chudého viděla, dle tvé nejvyšší možnosti jemu vlastníma rukama tvýma almužnu svatou dávala, u ženicha pak tvého poklad shromažďovala, podnes otevřené býti mohly. Aby nohy tvé zemdlené, kterýmižto jsi každodenně na mši svatou s radostí chodila a zřídka kdy, leč v nemoci postavená, jsi zmeškala, na jedinké volání stromu tvého běhávala, občerstvené býti mohly.*⁴⁶

Zároveň je perfektně vidět, že kazatel zvýraznil i její pobožnost, což je dalším typickým motivem – svědomitá příprava na smrt během života, protože mohla přijít kdykoli. Ještě výraznější je motiv o pár řádků dále: (...) *škapulíř svatý přijala a dle nejvyšší možnosti své ku poctivosti její každou středu se postívala; aby s dětmi rozpustilým, neposlušnými a převrácenými světa tohoto od marností světských oklamána nebyla a vůle své ke zlému neužívala, tehdy vůli svou s vůlí Boží srovnávala a na dokázání toho, že by odevzdaná a zavázaná služebnice Boží byla, bedra svá páskem sv. Otce serafinského Františka jest přepásala (...)*⁴⁷

Většina posmrtných kázání včetně tohoto byla napsána jako lamentatia, což dokazuje následující citace, ve které navíc autor vystihl i nevyhnutelnost a nevyzpytatelnost smrti: *Nic jistějšího nad smrt, nic jistějšího nad čas, nejmilejší v Kristu a Marii Panně, draží křesťané, že všickni umřítí musíme, o tom již dávno od Boha dekrét vyšel a skrze sv. Pavla, apoštola Páně, vyjevono jest: Statutum est omnibus hominibus semel mori, že jedenkaždý člověk má jednou umřítí. ... Že (prý) proto Pán a Spasitel náš Kristus Ježíš žádnému nechtěl hodinku poslední vyjeviti, aby byla nám podezřelá, a my, nevědouce o ní, abychom vždycky bez přestání k ní se strojili.*⁴⁸

Stejně jako ve dvou výše zmíněných dílech, která jsou mnohem starší než toto kázání, i tady se nachází odkaz, ba přímo několik vět o tom, že náš pozemský svět není dobrý a smrt je vlastně vysvobozením, přestože se může zdát krutá. Konkrétně je to během loučení, které jako by pronášela samotná nebožka:

Již umírám, od vás se ubírám, již smrt tluče na dveře, již mne škrtí, střela mrtví, poslední krok se beře, má naděje kam se děje, ej, světe měj se dobře! VALE, měj se dobře, světě, nebo vidím a poznávám, že darmo jest tobě se důvěřovati, darmo od tebe nětčeho

⁴⁶SLÁDEK, M. *Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy*, s. 226.

⁴⁷Tamtéž, s. 226–227.

⁴⁸Tamtéž, s. 224.

očekávati, v tom domě co předešlého jest, vidím, že minulo, co přítomného, miji, co nejstálejšího, padá, co nejsilnějšího, láme se, co nejtrválnivějšího, konec svůj bere. Mrtvý jsi mezi mrtvými. VALE, měj se dobře, já o živobytí tvé nestojím. Mihi vivere Christus est et mori lucrum, mé živobytí Kristus jest a umřítí užitek jest; skonávám. VALE, měj se dobře, nebo vidím, že jímáš a nepropouštíš, vážeš a nerozvazuješ, zarmucuješ a nepotěšuješ, koupíš a nenavracuješ, bez příčiny soudíš a odporných stran neslyšíš, bez meče morduješ a bez smetí pochováváš. VALE, měj se dobře.⁴⁹

⁴⁹T SLÁDEK, M. *Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy*, s. 227.

4 Středověk versus baroko

Motivy smrti, které se užívaly ve středověké tvorbě, se příliš neliší od motivů barokních, pouze se později trochu pozměnily. Smrt se vždy líčila jako určité vykoupení z tohoto příšerného a pomíjivého, které si má člověk přát. Člověk se po smrti dostal buď do nebe, nebo do pekla, každý podle svých zásluh a života, který vedl na zemi. Platila zásada, že čím déle a svědomitěji se člověk na smrt připravoval, tím menší byla šance, že by trpěl v pekle. Pokud se k tomuto připojily i úkony, které museli provést pozůstalí (dostatek modliteb, zádušní mše atp.), byla šance na dobrý posmrtný život větší.

Ve všech třech analyzovaných textech bylo mnoho motivů společných, nejvíce se jich však objevilo v prvních dvou, třetí se odlišuje nejen dobou vzniku, ale i žánrově. Básně *Smrt a Spor duše s tělem* vznikly téměř ve stejné době. V obou se objevuje typický motiv memento mori a s ním spojené svědomité přípravy na smrt. Vzhledem k tomu, že spor byl oblíbeným středověkým žánrem, se objevuje krátce i v textu prvním. Třetí text se odlišuje, neboť jde o kázání, které bylo mnohem osobnější než básně. Autor ho vytvořil přímo pro konkrétní osobu, proto se zde především vyzdvihují její dobré vlastnosti a všichni mají vzpomínat pouze v dobrém. Jev, který všechna tři díla spojuje, vykresluje bytí na našem světě jako utrpení, a smrt tedy musí pro člověka znamenat záchranu.

V obou zkoumaných epochách proběhlo velmi mnoho válek, které s sebou přinesly velmi mnoho příkoří a celkový úbytek obyvatelstva, proto se na lidský život a svět nahlíželo jako na něco pomíjivého a nestálého, smrt byla neustále brána jako vysvobození. To byl jeden z důvodů, proč se lidé upínali k něčemu, čím si nebyli jistí, zda existuje, pouze tomu věřili. Jejich víra nejen v Boha, ale i v posmrtný život a ostatní mystické věci, byla velmi silná a většina se snažila dostat se za každou cenu na to „dobré“ místo po skonání. Lidé se nepřetržitě na své skonání připravovali a věděli, že smrt může přijít kdykoli.

Podívám-li se na vzdělanost obyvatelstva, zjišťuji, že ta nepatrně narostla během doby barokní, z čehož vyplývá, že čtenáři a publikum se stalo náročnějšími. Z tohoto důvodu musely být barokní texty propracovanější a záživnější, aby upoutaly pozornost.

Ve středověku i v baroku byla samotná smrt často personifikována a popisována jako krutá, spravedlivá, nesmlouvavá a všudypřítomná. Vždy se lidem opakovalo, že svůj čas mezi ostatními si u ní nevykoupí ani zlatem či jiným bohatstvím, smrt bere vše bez ohledu na pohlaví, postavení, věk a majetek. Zobrazení postavy Smrti a motivů s ní spojených na

barokních obrazech jasně napovídá, že lidé v tomto období měli mnohem větší respekt z těchto posledních věcí a v neposlední řadě také z Boha. Umělci pracovali s kontrasty a stíny, podařilo se jim částečně vystihnout myšlenky obyvatel, což mělo za následek ponurou atmosféru dobových děl.

Během baroka se objevil nový motiv – časovost. Šlo o to ukázat lidem, jak velice krátký a pomíjivý život na zemi je, a v kontrastu s tím zobrazit život věčný a nekonečný „na druhé straně“.

Závěr

V této práci jsem se primárně věnovala motivům smrti ve staročeské literatuře a jejich chápání. Samotná smrt byla spojena s dalšími posledními věcmi člověka, proto jsem se krátce zabývala i soudem, očištěním, peklem a nebem. Kromě motivů jsem se zaměřila také další věci, které byly v období středověku a raného novověku se smrtí spojovány, například Tanec Smrti nebo Spor duše s tělem.

Nepříliš překvapivým zjištěním je fakt, že v obou érách, kterým se věnuji, se na smrt nahlíželo velmi podobně. Přestože v baroku byli lidé více vzdělaní, a měli tedy vyšší nároky, co se týče literatury, jejich myšlení se příliš nelišilo od středověkých lidí. Ba naopak, může se zdát, že barokní člověk se smrtí zaobíral ještě o něco více a možná se jí i více bál.

Během bádání jsem objevila několik rozdílů mezi vnímáním smrti ve středověku a v baroku, což byla období, která jsem si ke zkoumání vybrala. Ve své práci jsem se rozhodla podrobněji analyzovat skladbu *O nebezpečném času smrti*, kterou vydal Roman Jakobson ve 20. století, středověkou báseň *Smrt* neznámého autora, již lze nalézt v knize J. Lehára *Česká středověká lyrika*, a do pomyslného kontrastu s těmito dvěma díly jsem postavila jedno z několika posmrtných kázání ze 17. století.

Podstatnou věcí, která z celé práce vyplynula, je fakt, že naši předkové se smrti nebáli, nepřemýšleli nad ní tak jako my, lidé v dnešním světě, setkávali se s ní téměř denně. Především se na to, že zemřou, připravovali skoro téměř od útlého dětství. Vzhledem k tomu, že smrt byla téměř všude, je mnoho děl a textů, jež jsem mohla ke své práci využít a případně motivy srovnávat. Nejčastější byl motiv samotného umírání, ale vyskytoval se ve spojitosti s dalšími, pro mě druhotnými motivy pekla nebo nebe. Samotnou postavu Smrti si lidé personifikovali do podoby reálné postavy (například ukrutné ženy, sekáče s kosou či lučištníka), což jim určitě pomáhalo se s úmrtím smířit.

Osobním přínosem bakalářské práce se pro mě stalo hlubší studium české středověké a barokní literatury. Především jsem získala o něco větší přehled o nových žánrech a objevila jsem mnoho zajímavých textů.

Použitá literatura a ostatní zdroje

1. DINZELBACHER, P. *Poslední věci člověka: nebe, peklo, očištěc ve středověku*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-693-X.
2. ELIAS, N. *O osamělosti umírajících v našich dnech*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998. ISBN 80-85844-39-7.
3. LE GOFF, J; SCHMITT JC. *Encyklopedie středověku*. Vyd. 3. Praha: Vyšehrad, 2014. ISBN 978-80-7429-130-2.
4. JAKOBSON, Roman, Stanislav PETÍRA, Jan LEHÁR a Jitka PELIKÁNOVÁ, ed. *Spor duše s tělem: O nebezpečném času smrti*. 2., opr. vyd. Praha: BB art, 2002. Versus. ISBN 80-7257-743-3.
5. KALISTA, Z. *České baroko: studie, texty, poznámky*. Praha: Evropský literární klub, 1941.
6. KALISTA, Z. *Tvář baroka: poznámky, které zabloudily na okraj života, skicář problémů a odpovědí*. Praha: SPN, 1992. ISBN 80-04-25385-7.
7. KOMENSKÝ, Jan Amos. *Labyrint světa a ráj srdce*. Eds. J. Kolár, M. Selucká, T. Havelka. V České knižnici vyd. 2. Brno: Host, 2014. Česká knižnice (Host). ISBN 978-80-7491-154-5.
8. KOPECKÝ, M. *Česká středověká literatura*. Brno: CERM. ISBN 80-210-1598-5.
9. LEHÁR, J. *Česká literatura od počátků k dnešku*. 2. dopl. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. ISBN 80-7106-308-8.
10. LEHÁR J. *Česká středověká lyrika*. Praha: Vyšehrad, 1994. ISBN 80-7021-015-X.
11. MANNI, G. B. *Věčný pekelný žalář*. Brno: Atlantis, 2002. Thesaurus absconditus. ISBN 80-7108-224-4.
12. OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. Jinočany: H & H, 2001. ISBN 80-86022-69-2.
13. SLÁDEK, M. *Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy*. Jinočany: H & H, 1995. ISBN 80-85787-84-9.
14. SLÁDEK, M. *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. Jinočany: H & H, 2000. ISBN 80-86022-47-1.
15. VAŠICA, J. *České literární baroko: příspěvky k jeho studiu*. V Praze: Vyšehrad, 1938.
16. VAŠICA, J. (ed). *Písně o čtyřech posledních věcech člověka*. Ilustroval Josef VÁCHAL. V Praze: Václav Pour (t. Turnov, Müller a spol.), 1944.
17. VONDRUŠKA, V. *Život ve středověku: [průvodce základními pojmy]*. Brno: MOBA, c2014. ISBN 978-80-243-5826-0.

18. Nebeský, Václav Bolemír. *Příspěvky k historii literatury české. Spor duše s tělem.* Časopis českého muzea 21, 1847.
19. *Srdečné knížky o čtyřech posledních budících věcech* [on-line]. Ed. M. Janosik-Bielski. Verze 0.4.2. [citováno ze dne 5. 5. 2017]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.